

Een lastige koorddans. De houding van Nederlanders ten aanzien van Duitse migranten voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog

Marlou Schrover

In tal van landen, waaronder Engeland, de Verenigde Staten en Canada, veranderde na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de houding ten aanzien van Duitse migranten in negatieve zin. Zo werden in Canada scholen die in het Duits lesgeven gesloten – inclusief die van de Mennonieten, waar lesgegeven werd in een taal die meer verwantschap had met het Nederlands dan met het Duits. In de VS werd *Sauerkraut* omgedoopt in *Liberty Cabbage*. Duitse migranten en hun nazaten reageerden hierop door hun Duits-zijn te ontkennen of in ieder geval niet te benadrukken. Dit wordt ook wel het ‘WWI-effect’ genoemd. In deze bijdrage gaat het over het effect van de Eerste Wereldoorlog op de Duitse immigranten in Nederland, waarbij de verklarende factoren nabijheid, afhankelijkheid en neutraliteit zijn.

Het was niet de eerste keer dat veranderingen in het internationale politieke domein leidden tot een wijziging in de opstelling van de Duitse immigranten, of hun organisaties, en de houding van de Nederlandse bevolking tegenover hen. De Duitse eenwording en de opvallende, snelle successen van het Duitse leger op de Fransen in het laatste kwart van de negentiende eeuw, hadden in Nederland enerzijds geleid tot bewondering en anderzijds tot een annexatie-angst. In Engeland leidden deze gebeurtenissen tot een heuse Prussofobie en tot een nieuwe genre roman: *the annexation novel*. Hieronder zal het WWI-effect worden afgezet tegen eerdere, vergelijkbare reacties. In het onderstaande wordt eerst kort beschreven welke veranderingen zich omstreeks de Eerste Wereldoorlog voordeden. Vervolgens wordt uitgebreider ingegaan op de reacties zoals die hun weerslag vonden in de pers. Hiervoor zijn de door de Koninklijke Bibliotheek aangeboden gedigitaliseerde kranten systematisch doorzocht. Op basis van de krantenartikelen wordt beschreven welke nadrukken werden gelegd, en hoe de gevolgen van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in Nederlandse kranten werden ingekaderd.¹

¹ Voor een uitgebreidere toelichting op deze benadering zie: M. Schrover en W. Schinkel, ‘Introduction: the language of inclusions and exclusion in the context of immigration and integration’, *Ethnic and Racial Studies* 36.7 (2013) 1123-1141.

De grootste groep immigranten

Duitsers waren eeuwenlang de grootste groep immigranten in Nederland. In de negentiende eeuw was zestig procent van de immigranten Duits.² Negatieve gevoelens ten aanzien van Duitse immigranten kwamen naar voren na de Pruisische invasie van Nederland in 1787, en in 1848, na een demonstratie op de Dam in Amsterdam van Duitse communisten. In 1853 leidde de oprichting van het aartsbisdom van Utrecht tot grootschalige protesten, vooral van protestanten. Die protestbeweging wordt gewoonlijk de Aprilbeweging genoemd. Binnen de Aprilbeweging bestonden naast anti-katholieke ook sterke anti-Duitse sentimenten. In pamfletten werd geschreven dat de katholieke bevolking van Nederland was verdubbeld in de laatste 25 jaar en dat dit merendeels kwam door de immigratie van Duitsers. De Pruisische invasie van Sleeswijk in 1864 en de successen van het Duitse leger tegen Frankrijk in 1870 leidden in Nederland tot vrees voor annexatie. In januari 1870 onthulde een gearresteerde Pruisische officier een wijdverbreide samenzwering. Het jaar ervoor hadden meer dan honderd Pruisische officieren zich aangemeld voor het Nederlandse leger in Nederlands-Indië. Ze zouden daar een opstand voorbereiden, stelde de officier. Nederland zou een makkelijke prooi worden voor het Pruisische leger als het eenmaal zijn belangrijkste kolonie had verloren. Uit onderzoek bleek dat er wel meer Pruisische militairen zich hadden gemeld voor het Nederlandse leger in Nederlands-Indië dan voorheen, maar dat het er in plaats van honderd slechts veertig waren. Toen in juli 1870 de oorlog begon tussen Frankrijk en Duitsland, brak in Nederland paniek uit en werden er anti-Duitse sentimenten verwoord. Duitse handelaren in Nederland zouden verraders worden, werd geschreven in pamfletten. Nederlanders zouden niet moeten kopen in winkels van Duitsers, winkeliers en huisvrouwen zouden geen Duitse winkelmeisjes en dienstbodes moeten aannemen en handelshuizen zouden geen Duitse klerken tewerk moeten stellen. In Nederlandse kranten werd verwezen naar de uitwijzing van Duitsers uit Straatsburg en Parijs. Nederlandse kranten schreven zo negatief over Duitsers dat de Nederlandse gezant in Berlijn zich beklaagde. In Engeland waren de reacties heftiger en leidden de oorlogen en Duitse annexaties tot

² Voor verwijzingen zie: M. Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002).

een ware Prussofobie.³

In de VS werden sterke anti-Duitse sentimenten geuit toen de Eerste Wereldoorlog begon.⁴ In augustus 1914, nadat Duitse troepen België waren binnengevallen, waren er anti-Duitse rellen in Antwerpen.⁵ Tijdens de oorlog werd in België voorgesteld om Duitsers, die de Belgische nationaliteit hadden aangenomen, hun nieuwe nationaliteit te ontnemen en hen terug te sturen naar Duitsland. Na het einde van de oorlog werden Duitsers in België gearresteerd en bijeengebracht in *camps de concentration* waar ze moesten wachten op deportatie.⁶

In 1915 zonk het passagiersschip *Lusitania* na een torpedoaanval van een Duitse onderzeeër; 1198 passagiers en bemanningsleden kwamen om. De *Lusitania* werd 18 kilometer buiten de Britse kust tot zinken gebracht, in een gebied dat door de Duitsers tot oorlogszone was verklaard. Het schip vervoerde naast passagiers ook munitie. De Duitse ambassade in de VS had via krantenadvertenties passagiers afgeraden mee te varen op de *Lusitania*. Wereldwijd leidde het tot zinken brengen van het schip tot oproepen in kranten om de *Lusitania* te wreken. Die oproep had gevolgen voor de 4,5 miljoen Duitse emigranten die op dat moment woonden in onder meer Engeland, Frankrijk, de VS, Canada, Rusland, China, Hongkong, Siam, Brazilië, Argentinië, Zuid-Afrika, Australië en Nieuw-Zeeland. Het zinken van de *Lusitania* leidde tot rellen, die begonnen in Liverpool en zich

³P. Panayi, *German immigrants in Britain during the 19th century 1815-1914* (Oxford en Washington 1995).

⁴E. Reichmann, L.J. Rippley en J. Nagler, 'Introduction' in: Idem ed., *Emigration and settlement patterns of German communities in North America* (Indianapolis 1995) ix-xvi: ix; R.P. McCaffery, *Islands of Deutschtum. German-Americans in Manchester, New Hampshire and Lawrence, Massachusetts, 1870-1942* (New York 1996) 3.

⁵A. Vrints, "Moffen buiten!". De anti-Duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen' in: M. Amara, S. Jaumain, B. Majerus en A. Vrints ed., *Une "guerre totale"? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique* (Brussel 2005) 47-63.

⁶A. Vrints, 'De *Klippen des Nationalismus*: de Eerste Wereldoorlog en de ondergang van de Duitse kolonie in Antwerpen', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 10 (2002) 7-41. Zie ook: H. von der Dunk, *Der Deutsche Vormärz und Belgien 1830/48* (Wiesbaden 1966); P. Panayi, 'Anti-German riots in Britain during the First World War' in: Idem ed., *Racial Violence in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Londen en New York 1996) 65-91; F. Caestecker, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens* (New York en Oxford 2000) 58-59.

verspreidden naar een groot aantal andere landen, waaronder Rusland en Zuid-Afrika. Genaturaliseerde en niet-genaturaliseerde Duitsers werden opgepakt en vastgezet in Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en de VS. Er werden naar aanleiding van de rellen plannen gemaakt om alle Duitsers na afloop van de oorlog te repatriëren naar Duitsland.⁷

In de oorlog ontstond opnieuw, net als in 1870, een rel vanwege het grote aantal Duitse officieren in het Nederlandse leger in Nederlands-Indië. In Nederland ontstond het gerucht dat het leger een bolwerk van pro-Duitse sympathisanten was. In de Eerste Wereldoorlog werd aangenomen dat vriendschappelijke banden tussen Duitsland en het Ottomaanse Rijk gebruikt zouden worden om moslimsoldaten in Nederlands-Indië te winnen voor de Duitse zaak. Leaders van de Duitse gemeenschap in Nederlands-Indië zouden van plan zijn de kolonie over te nemen zodra de oorlog tussen Nederland en Duitsland was uitgebroken. Nederlandse kranten riepen op de Duitsers goed in de gaten te houden. Kranten begonnen een *Pressefeldzug* en schilderden alle Duitsers af als spionnen en verraders. Er werd voorgesteld om Duitse militairen te ontslaan uit het leger en ze te deporteren naar een verafgelegen deel van de Archipel. Uiteindelijk bleken de samenzweringstheorieën nergens op te stoen.⁸

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog smolten de angst voor Duitsers en de angst voor revolutionairen samen. Een *Red Scare* verspreidde zich over de VS en duizenden verdachte vreemdelingen werden vastgezet op Ellis Island. Honderden van hen werden vervolgens gedeporteerd op verdenking van betrokkenheid bij organisaties die een revolutie voorbereiden.⁹ Revoluties in Rusland en Duitsland, en pogingen tot revolutie elders, leidden tot angst. Het gevolg was dat de beperkingen die tijdens de oorlog waren ingesteld slechts geleidelijk verdwenen en bij gevolg gedeeltelijk geïnstitutionaliseerd werden. In de VS maakte *The Anarchist Exclusion Act* van 1918 het mogelijk om niet-burgers, die verdacht werden van het bevorderen van revolutie en anarchie, te deporteren.

In Nederland werd in 1918 het toezicht op de in het land verblijvende vreemdelingen verscherpt. De achtergrond van die maatregel

⁷ T. Dederling, “Avenge the Lusitania”: The Anti-German Riots in South Africa in 1915’, *Immigrants & Minorities*, 31.3 (2013) 256-288.

⁸ K. van Dijk, *The Netherlands Indies and The Great War 1914-1918* (Leiden 2007).

⁹ S. Coben, ‘A Study in Nativism: The American Red Scare of 1919-20’, *Political Science Quarterly* 79.1 (1964) 52-75.

was het grote aantal vreemdelingen en buitenlandse militairen dat na de Eerste Wereldoorlog in Nederland was achtergebleven en de internationale politieke onrust door revolutionaire bewegingen in meerdere landen. Er werden twee nieuwe wetten afgekondigd: een wet op het toezicht op vreemdelingen (1918) en een wet op de grensbewaking (1920).¹⁰ Het *Vreemdelingenreglement* van 1918 schreef voor dat alle vreemdelingen zich binnen 24 uur moesten melden bij de politie en daar informatie moesten verstrekken over hun identiteit, nationaliteit, militaire verplichtingen, middelen van bestaan en woon- en verblijfplaats. Iedere vreemdeling kreeg een identiteitskaart en was verplicht die bij zich te dragen. In 1920, toen het weer wat rustiger was, werden deze maatregelen versoepeld. Voor inwoners van veel Europese landen – maar niet voor Duitsers – verviel de meldingsplicht als ze korter dan een maand in Nederland verbleven. In 1921 werden de identiteitskaarten afgeschaft en hoefden ook Duitsers zich niet langer te melden.¹¹

Na de Eerste Wereldoorlog nam de Duitse migratie naar Nederland toe. In 1920 woonden er 56.351 Duitsers in Nederland, in 1927 waren dat er 74.256 en drie jaar later 102.833. Jonge Duitse vrouwen kwamen in grote getale naar Nederland om werk te zoeken als dienstbode. Verder trokken de Limburgse kolenmijnen veel Duitse werknemers. In 1913 waren er 1876 Duitse mijnwerkers in Nederland. In 1920 waren dat er 5112.¹²

De oorlog en veranderingen in de aard en omvang van de migratie hadden gevolgen voor Duitse organisaties in Nederland. Er waren organisaties die reeds dateerden van voor de Eerste Wereldoorlog, zoals de zangverenigingen, de turnverenigingen en gezelligheidsverenigingen.¹³ Die organisaties bleven na de oorlog bestaan, maar er kwamen ook nieuwe

¹⁰ De wet van 17-6-1918, *Staatsblad* nr. 410 en de wet van 16-8-1918, *Staatsblad* nr. 521.

¹¹ C. van Eijl en M. Schrover, 'Inleiding' in: M. Schrover ed., *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 7-33.

¹² R. Dieteren, *De migratie in de mijnstreek 1900-1935* (Nijmegen 1962) 45, 60; H. Obdeijn en M. Schrover, *Komen en Gaan. Immigratie en Emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 162.

¹³ M. Schrover, 'Whenever a dozen Germans meet ...' German organisations in the Netherlands in the Nineteenth Century', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32.5 (2006) 847-864.

organisaties bij, zoals Duitse scholen.¹⁴ Voor de Duitse dienstbodes werden speciale organisaties opgezet. Doel van deze verenigingen was het bieden van steun en gezelligheid. Bovendien probeerden de verenigingen de meisjes te behouden voor het geloof en daarmee de Duitse natie.¹⁵ Na de Eerste Wereldoorlog begonnen Duitse organisaties met de ondersteuning van de families van Duitsers die in Nederland woonden en van wie de kostwinner tijdens de oorlog was gesneuveld.¹⁶ Daarop volgden activiteiten rondom de herdenking van oorlogsslachtoffers. Het *Hindenburg-Feier*, ter gelegenheid van de verjaardag van de generaal, staatsman en nationale Duitse held Paul von Hindenburg, was ook een gelegenheid waarop Duitsers in Nederland zich verenigden.

Reacties in de pers

In bovenstaande paragraaf werd in grote lijnen een beeld geschetst van de gevolgen van de oorlog voor Duitse migranten. In deze paragraaf wordt in meer detail gekeken naar de reacties in Nederlandse kranten bij het uitbreken van de oorlog en de eerste tijd erna.

Het uitbreken van de oorlog leidde in meerdere landen vrijwel onmiddellijk tot het uitwijzen van Duitsers. Enkele dagen na het begin van de oorlog werden vijftig Duitsers uitgewezen uit Engeland. De *Nieuwe Tilburgsche Courant* schreef:

Vandaag zijn meer dan 50 Duitsers, verdacht van spionage vangen genomen, de meesten in Londen. De Evening News maant het publiek aan te letten op de 30.000 Duitsers die te Londen wonen en zoo noodig de politie te waarschuwen. De positie der Duitsers

¹⁴ K. Happe, *Deutsch in den Niederlanden 1918-1945. Eine historische Untersuchung zu nationalen Identifikationsangeboten im Prozess der Konstruktion individueller Identitäten* (Siegen 2004) 146.

¹⁵ B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).

¹⁶ W. Sahner, *Katholische und Evangelische Seelsorge des Deutschtums in Holland. Kirchliche und kulturelle Gliederung* (Emsdetten 1950); B. Henkes, 'Gedeeld Duits-zijn aan de Maas. Gevestigd Deutschtum en Duitse nieuwkomers in de jaren 1900-1940' in: P. van de Laar e.a., *Vier eeuven migratie; Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 218-239.

hier wordt netelig. In het Oosteinde der stad is het vandaag tot ongeregeldheden gekomen.¹⁷

De *Nieuwe Tilburgsche Courant* berichtte niet hoe in Nederland werd gereageerd, en riep ook niet op tot navolging of afwijzing. Andere kranten schreven in min of meer gelijklopende neutrale bewoordingen:

Bij het uitbreken van den Fransch-Duitsche oorlog maakte zich een groote opwinding van het volk meester in West-End te Londen. De politie moest demonstreerende Duitschers en Franschen uiteenjagen. Twee Duitschers, waarvan er één een ontbloot zwaard droeg, werden aangevallen en gered door politie-mannen.¹⁸

Duitsers werden ook uit België verdreven, meldde het *Nieuwsblad van Friesland* op 12 augustus 1914:

Alle Duitschers hebben gisternacht aanzegging gekregen, het land zoo spoedig mogelijk te verlaten. Hetgeen zich in de laatste dagen in Brussel heeft afgespeeld - aldus vervolgt dit bericht uit Duitse bron - overtreft al wat ook de wildste verbeelding zich zou kunnen voorstellen. Sinds de oorlogsverklaring op Dinsdagochtend heeft het gepeupel alle winkels of zaken, die aan Duitschers toebehooren, of Duitse producten te koop bieden, vernield. Elk uithangbord of naambord met Duitisch opschrift is afgenomen. Ieder die het uiterlijk voorkomen van een Duitser heeft, is op levensgevaarlijke wijze aangevallen, of onder verdenking gebracht, een spion te zijn. De onwaarschijnlijkste geruchten doen in de bladen de ronde. Kortom de haat tegen de Duitschers wordt op fanatieke wijze opgezweept. Elke avond verlaten duizenden Duitschers onder bescherming van den Amerikaanschen consul-generaal België om over Nederland naar Duitschland terug te keeren.¹⁹

Het bericht is opvallend omdat er een Duitse bron wordt gebruikt. Er spreekt ook enige sympathie uit voor de Duitsers die worden aangevallen. Nederland krijgt een positieve rol toebedeeld omdat Duitsers via

¹⁷ 'Duitschers worden uit Engeland gezet', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 augustus 1914, 2.

¹⁸ 'Demonstratie in West-End', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 8 augustus 1914, 2.

¹⁹ 'Duitse burgers België uitgedreven', *Nieuwsblad van Friesland*, 12 augustus 1914, 3.

Nederlands grondgebied terugkeren naar Duitsland. De Duitse pers schreef lovend over de Nederlandse houding ten aanzien van de (vluchtende) Duitsers. De *Nieuwe Tilburgsche Courant* schreef, opnieuw verwijzend naar Duitse kranten:

De “Kölnische Ztg” publiceert hedenochtend een artikel waarin dit blad de houding van Nederland bespreekt. Het blad spreekt zijn dank uit voor de zeer vriendelijke ontvangst, die de vluchtenden Duitsers ten deel vallen voor de vrijgevigheid, mildadigheid en gastvrijheid der Nederlanders. Deutschland, zegt het blad, zal Nederland niet vergeten en zal dit goede met goed vergelden.²⁰

Tal van Nederlandse kranten publiceerden in de eerste oorlogsweken vergelijkbare of gelijklopende artikelen, veelal op basis van berichten in Duitse kranten. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* meldde:

De uit België verdreven bekende, Duitse dichter Sternheim schrijft in het Berliner Tageblatt: Van harte moet ik hier verklaren in welken humanen geest broederlijk en verstandig helpend tegelijk, de Nederlanders bij den doortocht door hun land zich het lot der door het ongeluk vervolgd aantrokken. Geen Duitser die Neerlands bodem in deze dagen moest betreden zal anders dan met diepe erkentelijkheid aan dit land blijven denken.²¹

Kranten benadrukten eindeloos de Nederlandse gastvrijheid ten aanzien van de vluchtende Duitsers. In Nederlands-Indië werden de Duitsers, die werden verdreven uit de Britse en Franse koloniën, eveneens gastvrij ontvangen volgens de kranten. Het *Algemeen Handelsblad* schreef:

Batavia wordt overstroomd door uitgeweken vreemdelingen, voornamelijk Duitschers uit de Fransche en Engelsche koloniën in het Oosten. De “Insulinde” bracht 60 Duitschers uit Colombo te Batavia aan.²²

²⁰ ‘Een Duitse persstem over Nederland’, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 8 augustus 1914, 2.

²¹ ‘Duitschers en Nederlanders’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 15 augustus 1914, 3.

²² ‘Vreemdelingen in Ned.-Indië’, *Algemeen Handelsblad*, 30 september 1914, 2.

Nadruk op aantallen en de naam van het schip waarmee de vluchtelingen arriveerden, versterkten het beeld dat de berichten betrouwbaar waren. Gebruik van watertaal – overstroemd – benadrukte de omvang van het probleem.²³ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* schreef:

De te Saigon gevestigde Duitschers, die zijn uitgezet, vinden op Java een liefderijke ontvangst. Te Buitenzorg is een commissie gevormd, die twee huizen heeft ingericht, om den Duitschers onderdak te verlenen.²⁴

De Nederlandse reactie werd niet alleen gekenmerkt door vrijgevigheid, milddadigheid, gastvrijheid en liefdadigheid, maar ook door een goede organisatie. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* benadrukte onder de kop ‘Duitsche dankbaarheid’ dat deze Nederlandse houding vruchten afwierp.

Welk een goeden indruk de voorkomendheid, waarmee Deutsche vluchtelingen in Nederland werden ontvangen, in Duitschland gemaakt had, blijkt ons uit ettelijke brieven, die stadgenooten vandaar ontvangen.²⁵

Opnieuw werd een Duitse bron aangehaald ter onderbouwing van de berichten.

Zoo schrijft een Keulsche firma aan een Rotterdamsche, met de bijvoeging dat “haar woorden veel te zwak zijn om de Deutsche sympathieën voor Holland te schilderen”: in naam van vele Deutsche burgers, krijgslieden en oude Deutsche soldaten, brengen wij de Hollandsche Regeering, zoowel als de Hollandsche burgers warmsten dank voor de ontvangst onzer arme uit België wreedaardig en onmenschelijk verdreven Duitschers, zoowel als voor de vriendelijke verpleging onzer arme gewonde krijgslieden. Wees er van verzekerd, dat Holland zich daarmede een gedenkteeken in de harten aller Duitschers heeft gevestigd, dat nooit zal instorten, zoolang Duitsch bloed in Europa in de aderen der menschen vloeit...²⁶

Ook in dit geval versterken details, in combinatie met citaten, het betoog van *Rotterdamsch Nieuwsblad*:

²³ Schrover en Schinkel, ‘Introduction’, 1123-1141.

²⁴ ‘Duitsche vluchtelingen op Java’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 6 oktober 1914, 7.

²⁵ ‘Duitsche dankbaarheid’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21 augustus 1914, 7.

²⁶ Ibidem.

Een firma te Dusseldorf schrijft aan haar Rotterdamschen zakenvriend aan het slot van een langen brief: “Ja deze ongelukkige oorlog. En toch heeft hij veel goeds. Men leert nu zijn vrienden kennen en dan wil ik u als Duitscher voor mijn gansche natie onze diep gevoelde hulde brengen waarbij wij allen hier eensgezind zijn. Holland staat voor onze oogen eenvoudig grootsch, dat erkent ieder, de nieuwsbladen zijn vol van den sterksten lof en dat zal zeker schoone vruchten dragen”. Het is ons wel geoorloofd uit dezen brief nog een zin aan te halen, die het Duitsche optimisme bewijst: “Als de zaken voor het oogenblik stilliggen, zij zullen stellig langzaam aan weer in gang komen, zoodra er slechts iets beslissends op het oorlogsveld is gebeurd. En is de vrede maar weer geteekend, dat hopelijk niet zoo lang duren zal, dan zullen wij dubbel gelegenheid tot zakendoen hebben, zoo is het na 70 geweest en zoo zal het ook nu wezen”.²⁷

Nederland was voor de handel afhankelijk van het Duitse achterland. Het zou spoedig vrede zijn en dan zouden handelsrelaties hersteld worden, meende het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zo'n drie weken na het uitbreken van de oorlog. De Nederlandse neutraliteit was overduidelijk de voornaamste zorg van de kranten. In de eerste weken na het uitbreken van de oorlog leek die door de Duitsers gerespecteerd te worden. Kranten wezen daar nadrukkelijk op. Onder de kop ‘De Duitschers eerbiedigen strikt de Nederlandsche neutraliteit’, schreef de *Gooi- en Eemlander*:

Men schrijft ons uit Kerkrade: Als een bewijs, hoe strikt de Duitschers de Nederlandsche neutraliteit eerbiedigen, kan ik een aardig staaltje mededeelen. Iederen avond verschijnt een Duitsche Zeppelin boven de kolenmijn alhier, (die half op Duitsch, half op Hollandsch gebied staat). Het luchtschip manoeuvreert echter zóó, dat het nooit komt boven het Hollandsche grondgebied. Steeds blijft het boven Duitsch terrein en werpt vandaar zijn felle stralenbundels uit.²⁸

Het sociaal-democratische blad *De Tribune* legde eveneens nadruk op neutraliteit en schreef onder de kop ‘Maar laat u ook niet speciaal ophitsen

²⁷ ‘Duitsche dankbaarheid’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21 augustus 1914, 7.

²⁸ ‘De Duitschers eerbiedigen strikt de Nederlandsche neutraliteit’, *De Gooi- en Eemlander*, 15 augustus 1914, 2.

tegen Duitschland':

Het Volk en andere kleinburgerlijke organen stellen het in woord en beeld voor, alsof de Duitschers vooral gruwelen zouden bedrijven. Zulke hitserij is niet alleen onwaar, maar tevens misdadig. De Engelschen en de Franschen zijn in de oorlog nooit minder wreed geweest dan de Duitschers ook. Denk b.v. aan de Boerenoorlog! En al is het Pruisische militarisme thans de aanvaller van het oogeblik geweest, wij hebben vaak genoeg aangetoond dat het Engelsche imperialisme en de Fransche finance niet minder schuldig zijn aan de Wereldoorlog dan de Duitschers.²⁹

Deze nadruk op het feit dat in een oorlog iedereen fout is, en dat de grenzen tussen goed en fout moeilijk te trekken zijn, werd gevolgd door een oproep tot internationale solidariteit onder de arbeiders;

Wij willen de Nederlandsche arbeiders niet in de oorlog laten hitsen, noch tegen Engeland door het roovende groot-kapitaal, noch tegen Duitschland door het onverantwoordelijke kleinburgerdom. Daarom arbeiders, weest nuchter en waakt, en verzet u tegen elke misdadige oorlogsophitsing!³⁰

Voorzichtig laveren was geboden, suggereerden de kranten. Toen een houtbedrijf in Zaandam veertig Duitse stakingsbrekers liet overkomen, kwamen de burgemeester en vier wethouders van Zaandam in actie. Ze stelden zich legalistisch op om zo hun besluiten en optreden te rechtvaardigen. De papieren van de Duitse stakingsbrekers werden nauwgezet gecontroleerd en niet in orde bevonden.

Burgemeester Ter Laan en de wethouders Duys, Donia en Kamphuys, later ook wethouder Van der Laan, waren met stationschef, politie-autoriteiten en den begeleider der Duitschers in druk overleg over de papieren der Duitse werklieden. Het ging daarbij warm toe. (...) Op een gegeven moment ontstond er een tumult onder de menigte buiten, en even later werd in den kring der stadsbestuurderen een der Duitschers gevoerd, die zijn revolver getoond had. Pas op, hij kan wel geladen zijn! riep wethouder Duys.

²⁹ 'Maar laat u ook niet speciaal ophitsen tegen Duitschland', *De Tribune*, 19 augustus 1914, 1.

³⁰ *Ibidem*.

Maar dit bleek niet het geval te zijn: geen patronen werden op den man bevonden, en het wapen verdween in den achterzak van een der Zaandamsche politie-agenten. De leider der werkwilligen verklaarde met grooten nadruk, dat hij met de voorhanden papieren, o.a. van de Hamburgsche politie, reeds overal geweest was. Te Rotterdam, en nog onlangs te Tiel. Maar de burgemeester hield vol, dat de papieren niet in orde waren en dat de Duitschers niet konden worden toegelaten.³¹

De opmerking over de revolver, gaf het incident in de krant een extra dreigend karakter. Uitgebreide protesten van de Duitse stakingsbrekers en hun voorlieden hadden geen effect, volgens de krant.

De heer Duys raadpleegde een spoorboekje en constateerde, dat de Duitschers nog denzelfden avond via Enschedé over de grens konden geleid worden. De grenscommissaris daar ter plaatse werd telegrafisch van een en ander op de hoogte gesteld. Wethouder Duys trad, toen aldus was besloten, opnieuw naar buiten om de verzamelde menigte vóór het stationsplein toe te spreken. Onder hoera's deelde bij mede, dat de Duitschers weer naar huis gingen en dat de overheid streng onpartijdig was opgetreden, met handhaving van de wet. Hij verzocht verder de menigte om het der politie niet lastig te maken, doch rustig naar huis te gaan. (Hernieuwd gejuich).³²

Buiten het station hadden zich Nederlanders verzameld die tegen de Duitsers protesteerden. De krant liet lang in het midden of de sentimenten anti-Duits waren of dat de Nederlanders een hekel hadden aan stakingsbrekers. Uiteindelijk lijkt in het krantenbericht het toch vooral het laatste te worden benadrukt.

Intusschen had de burgemeester zich met den commissaris van politie op een bank aan een tafeltje in de wachtkamer gezet, om op een lijst de Duitschers hun namen te doen teekenen. Het scheen, dat de heer Ter Laan vermoedde, dat de namen niet juist waren opgegeven, althans, zich tot de Duitschers richtend, zeide hij: — Wenn ihre Namen falsch sind, wird die deutsche Polizei das wohl bemerken. Een gemor steeg uit het gezelschap op en eenigen hunner,

³¹ 'Ter Laan en de Duitse Stakingsbrekers', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 5 september 1914, 8.

³² Ibidem.

onder wie hun geleider, een korte, stevige kerel, namen zelfs een dreigende houding tegen Zaandams burgemeester aan, zoodat de aanwezige politieagenten het noodig vonden wat naderbij te komen. Maar onvervaard klom burgemeester Ter Laan op de bank, waarop hij gezeten had. En toen volgde er een toespraak, zooals er wel zelden een door een Nederlandsch burgervader zal gehouden zijn. Afkeurend gemompel onder de Duitschers. Hun leider protesteert luide. - Halten Sie das Maul! voegt de burgemeester hem toe, wederom onder afkeurend gemor. - Wenn ihre Papiere nicht in Ordnung sind, - zoo gaat de burgemeester voort - können Sie hier nicht kommen. Aber wenn ihre Papiere in Ordnung sind, sind wir Hollander die besten Leute der Welt - Schamper gemompel. - Dann sind Sie uns willkommen und können Sie frei in die Stadt gehen, besluit burgemeester Ter Laan.³³

Het lange citaat uit de rede van de burgemeester in het Duits benadrukt zijn bereidheid de Duitsers uitleg te geven, in combinatie met een rechtvaardige gestrengheid.

Wethouder Duys is intusschen in debat geraakt met een paar Duitschers. - Sie sind Seine Majestät der Streikbrecher! hooren wij hem tot een hunner zeggen. - Wenn Sie das in Deutschland gesagt hatten, würden Sie acht Monate bekommen haben, is het antwoord dat hij krijgt.[...] De trein van 8.7 is intusschen voorgekomen. Het sein tot vertrek wordt gegeven. De Duitschers pakken hun bagage bijeen en verlaten steeds mopperend de wachtkamer. Burgemeester en wethouders doen hun uitgeleide tot aan den trein. De Duitschers stappen in en met hen eenige Zaandamsche politiebeambten, onder bevel van den inspecteur, die hen tot Enschedé zullen vergezellen. Ook het tweetal Duitschers, dat blijven mocht, omdat de papieren in orde waren, verkoos liever mee terug te gaan. Dan stoomt, met ongeveer tien minuten vertraging, de trein weg. In Amsterdam geeft de doortocht der Duitschers nog aanleiding tot een relletje. De twee Duitschers, wier papieren in orde waren, bleven hier achter. De anderen wilden dit voorbeeld volgen. De politie kwam er aan te pas en dreef de menschen met de blanke sabel in den trein.³⁴

³³ 'Ter Laan en de Deutsche Stakingbrekers', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 5 september 1914, 8.

³⁴ 'Ter Laan en de Deutsche Stakingbrekers', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 5 september 1914, 8.

Nederlandse autoriteiten waren bang voor rellen, die mogelijk door Duitsland als anti-Duits konden worden geduid. Tegelijkertijd bood de verwijzing naar wetten en regels de mogelijkheid om de deportatie een neutrale kleur te geven: de Duitsers voldeden niet aan de regels en konden dus worden uitgewezen. Enkele weken eerder – enkele dagen na het uitbreken van de oorlog – waren in Rotterdam wel driehonderd Duitse stakingsbrekers toegelaten.³⁵ Overheden traden toen niet op.

Het benadrukken van de neutraliteit werd door sommigen gezien als sympathie voor de Duitsers. Omgekeerd zag een deel van de Duitsers de Nederlandse neutraliteit als sympathie voor de Fransen, schreef *De Tijd*.

De vriendschappelijke verstandhouding tusschen de Duitse en Hollandsche grensbewoners is sedert het begin van den oorlog zeer afgekoeld, doordien de Pruisen meenen, dat de Hollanders meer Fransch dan Duitsch gezind zijn. Op Pruisisch gebied is men begonnen de namen der Hollanders, die men Fransch gezind acht, op te teekenen, met de bedoeling hun dit later betaald te zetten.³⁶

Van die beschrijving gaat een overduidelijke dreiging uit. In Engelstalige landen leidde bovendien het woord ‘Dutchmen’ tot verwarring, meldde *Het Centrum* in een uitgebreid artikel.

Wij Hollanders zijn min of meer het slachtoffer van een opschuiving, die al in vroege tijden in de Engelsche betiteling van de Germaansche overburen heeft plaats gevonden. Men lette maar op: Hollanders = Dutchmen; Duitschers = Germans (...) En deze naam Dutchmen, die een tijdlang ook moet hebben gegolden voor Denen en andere bewoners van de lage kusten langs de Noordzee, werd langzamerhand uitsluitend gebruikt voor de Hollanders. Zoolang Hollands naam grooter was in de wereld dan die van Deutschland was deze verwarringstichtende benaming zonder bezwaar voor ons. Echter heeft ze ons land en volk sinds de opkomst van het Deutsche Rijk hoe langer hoe meer in den weg gezeten, en is oorzaak geweest dat in overzeesche en Engelsch sprekende landen Holland onwillekeurig werd vereenzelvigd met Deutschland, als ware het er een provincie van. De Hollander was „Dutch” maar de Duitser noemde zich eveneens “Deutsch” (het dialect der in Pennsylvania wonende afstammelingen van Duitschers, wordt “Pennsylvanian

³⁵ ‘Staking in het havenbedrijf’, *Tilburgsche Courant*, 30 juli 1914, 5.

³⁶ ‘Nederlanders en Duitschers’, *De Tijd*, 28 september 1914, 6.

Dutch” genoemd), en waar in het algemeen de Hollander een grooter populariteit genoot dan de Duitscher, deed deze verwarring ons slechts schade.³⁷

De relatie met Duitsland moest worden gekoesterd (vooral met het oog op het herstel van de handelsbetrekkingen), maar in Engelssprekende landen moest wel een helder onderscheid worden gemaakt tussen Duitsers en Nederlanders, omdat dat anders Nederlandse belangen zou schaden.

Thans echter blijkt opnieuw hoeveel beter het voor onze nationaliteit zou zijn indien zij er in konden slage, het woord “Dutch” er uit te krijgen. (...) Wie veel met Engelsch sprekende landen in aanraking komt zal hebben ondervonden dat men er beter wordt ontvangen als “Hollander” dan als “Dutchman”. (...) Vooral in den handel waar een bijzondere voorliefde voor het “Dutch” moet worden geconstateerd, legge men zich toe op het vermijden van de benaming, die, geheel afgezien van alle sympathieën of antipathieën in verband met Duitschland, voor ons land niet gewenscht is, omdat zij verwarring scheidt (...) Noem u in landen waar het Engelsch de lands- of de hoofdtal is, geen “Dutchman”, maar “Hollander.”³⁸

Het uitbreken van de oorlog leidde ertoe dat Nederlanders in de kranten werden opgeroepen zich nadrukkelijker als Nederlands te profileren buiten de landsgrenzen.

Zoals hierboven werd opgemerkt, leidde het torpederen van het passagiersschip de *Lusitania* tot anti-Duitse rellen in tal van landen.

In Engeland, vooral in Londen en Liverpool, hebben ernstige anti-Duitsche betoogingen plaats gehad. Het torpedeeren van de *Lusitania* en de pogingen van de Duitsche regeering om deze misdaad te vergoelijken, heeft allerwege onuitsprekelijke haat en bitterheid doen opvlammen.³⁹

In Nederlandse kranten werd uitgebreid over de rellen en het zinken van het schip geschreven. Kort na het zinken van de *Lusitania* verschenen er zo'n 1700 artikelen in Nederlandse kranten. Berichten over rellen in Nederland – er waren enkele incidenten – waren echter zeldzaam.

³⁷ ‘Hollander, geen Dutchman’, *Het Centrum*, 7 november 1914, 6.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ ‘Een vlam van haat’, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 15 mei 1915, 6.

Hoe het Londensche publiek zijn verontwaardiging over de Lusitania-ramp koelde op de Duitsche winkels.

Afb. 1. Berichten over de rellen gingen gepaard met illustraties. Geïllustreerde artikelen waren in deze periode nog relatief zeldzaam. 'Hoe het Londensche publiek zijn verontwaardiging over de Lusitania-ramp koelde op de Duitsche winkels.', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 2 juli 1915, 9.

Als reactie op de rellen ontvluchtten Duitsers Engeland. *De Telegraaf* schreef:

Stroom van Deutsche families, die, sedert het vergaan van de "Lusitania" Engeland verlaten en via Vlissingen-Goch naar Duitsland terugkeeren, houdt nog dagelijks aan. Van 18 mei tot en met 30 juni bedroeg het aantal Deutsche vluchtelingen, dat met de booten der maatschappij Zeeland te Vlissingen aankwam 3449.⁴⁰

De toon van het stuk is noch afkeurend, noch medelevend, zoals eerdere artikelen in de eerste dagen na het uitbreken van de oorlog dat wel waren.

⁴⁰ 'Deutsche vluchtelingen uit Engeland', *De Telegraaf*, 2 juli 1915, 5.

Opvallend is de keuze voor het woord ‘vluchtelingen’, dat bedoeld is om sympathie op te roepen. *De Telegraaf* schreef voorts over een onverwacht effect van het zinken van de Lusitania.

Na den dood van Vanderbilt op de “Lusitania” heeft een groep kapitalisten, die te zamen millioenen bezitten, besloten om krachtdadig de zijde der geallieerden te kiezen. Een lid van groep verklaarde: “Engeland heeft ons maar te zeggen hoeveel geld het noodig heeft en wanneer het dat noodig heeft”.⁴¹

Alfred Vanderbilt, telg uit een steenrijke Amerikaanse familie van Nederlandse komaf, was op reis naar Engeland om het Rode Kruis ambulances aan te bieden en die zelf vervolgens ook te rijden. Hij verdronk toen het schip zonk.

Na het zinken van de Lusitania uitten de Nederlandse kranten wel kritiek. In de kranten werd echter ook ruimte gemaakt voor de Duitse versie op wat door de kranten ‘het incident’ werd genoemd. Meerdere kranten berichtten dat de advertenties in Amerikaanse kranten, waarin het reizen met de Lusitania werd afgeraden, waren geplaatst door de Duitse delegatie in de VS.⁴² De rederij en Amerikaanse autoriteiten hadden willens en wetens risico’s gelopen door het schip naar Liverpool te laten opstomen, benadrukten Nederlandse kranten. De berichtgeving leidde tot verwarring: aan welke kant stond Nederland eigenlijk? De Nederlandse gezant in de Verenigde Staten bracht een bezoek aan staatssecretaris William Bryan om hem ervan te overtuigen dat Nederland ‘inzake het gebeurde met de Lusitania’ aan de kant van de Amerikaanse regering stond (Bryan was overigens een sterke tegenstander van wraakacties als reactie op de ondergang van de Lusitania). Nederlanders waren bij de ramp omgekomen, Nederlandse schepen werden getorpedeerd en de Nederlandse handel had geleden, benadrukte de Nederlandse gezant.⁴³ In dit geval was duidelijk waar Nederland stond, stelde de gezant.

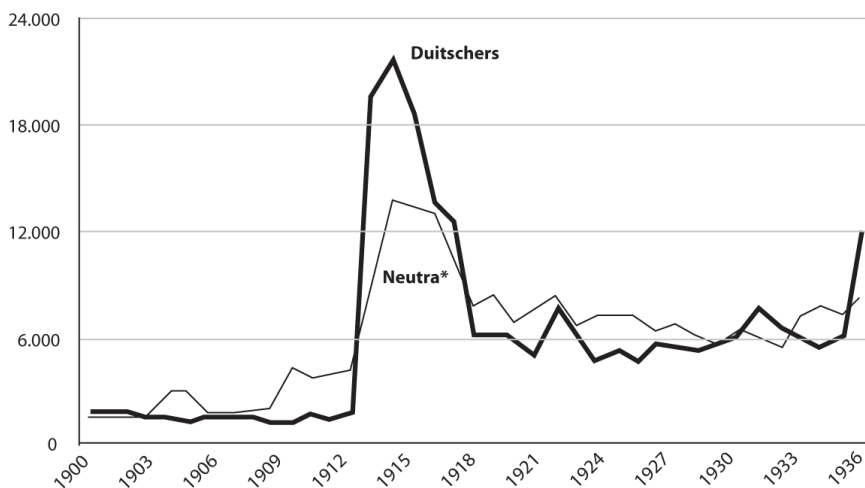
Kortom, de kranten benadrukten voortdurend de neutraliteit. Vrees voor de Duitse invasie van Nederland, die ook reeds in eerdere decennia bestond, was daarbij belangrijk, maar ook de handelsbetrekkingen met

⁴¹ ‘Het onverwachte resultaat van den “Lusitania” moord’, *De Telegraaf*, 16 mei 1915, 2.

⁴² ‘De waarschuwing’, *Tilburgsche Courant*, 8 mei 1915.

⁴³ ‘Nederland en de oorlog. De Lusitania’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 12 mei 1915.

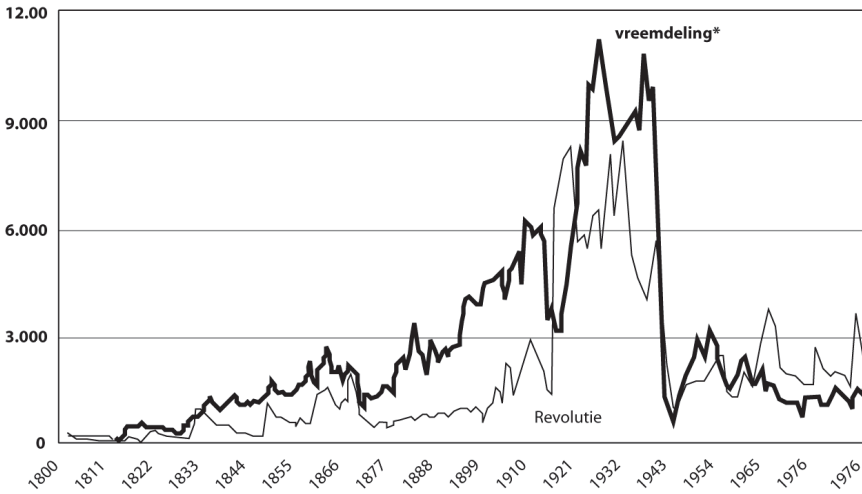
Duitsland waren dat. In afbeelding 2 wordt een beeld gegeven van het gelijktijdig voorkomen van 'Duitschers' en 'Neutra*' (als gedeelte van zoekterm bijvoorbeeld als onderdeel van het woord neutraliteit) in Nederlandse kranten. Gedurende de hele oorlog blijft dat de dominante combinatie; gedeeltelijk expliciet en gedeeltelijk impliciet, zoals in bovenstaande citaten.

Afb. 2: Vermelding van 'Duitschers' en 'Neutra*' in Nederlandse kranten 1900-1938.⁴⁴

De toon van de kranten veranderde ingrijpend toen de oorlog ten einde kwam en Duitsland verslagen was. Het neutraliteitsvertoog verdween vrijwel direct. We zien dat dan de associatie met revolutie, die ook voor de VS gold, het dominante thema werd. Afbeelding 3 geeft aan hoe in Nederlandse kranten 'vreemdeling' in dezelfde context werd genoemd als 'revolutie' tussen 1800 en 1992. Na het einde van de oorlog worden beide woorden voortdurend in dezelfde context genoemd.

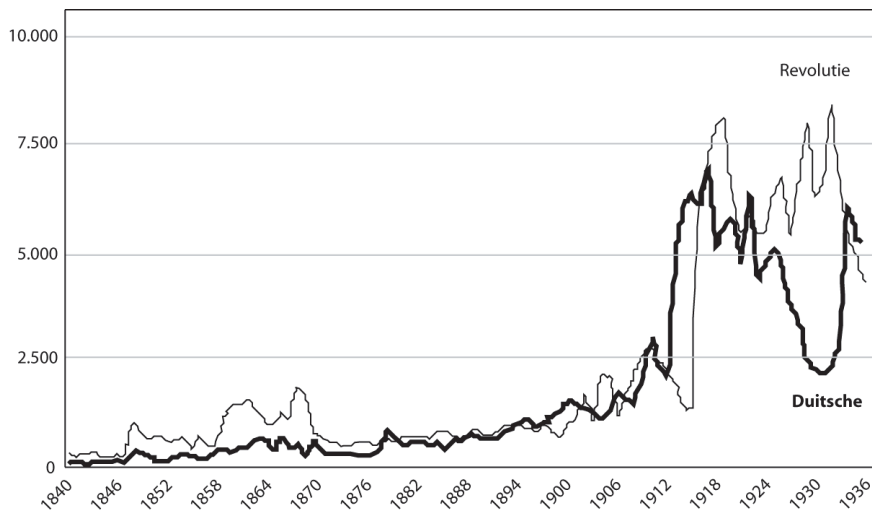
⁴⁴ Voor het maken van deze grafiek is gebruik gemaakt van: http://zoekma.science.uva.nl/ENS/kb_search/ngram-search.html (geraadpleegd in december 2013. Deze site was gebaseerd op het gedigitaliseerde krantenarchief van de KB).

Afb. 3. De aanwezigheid van 'vreemdelingen' en 'revolutie' in Nederlandse kranten 1800-1992.⁴⁵

Afbeelding 4 laat zien dat het vooral Duitse vreemdelingen waren die met revolutie in verband werden gebracht in de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog. Logischerwijs doet die associatie zich pas voor na de naoorlogse revoluties. De associatie met de crisis is van latere datum (na 1929).

⁴⁵ Voor het maken van deze grafiek is gebruik gemaakt van: http://zookma.science.uva.nl/ENS/kb_search/ngram-search.html

Afb. 4. 'Revolutie' en 'Duitsche' in kranten 1840-1937.⁴⁶

Conclusie

In tegenstelling tot in andere landen, riep het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in Nederlandse kranten geen sterke anti-Duitse reacties op. De reacties waren heel voorzichtig. Uit de krantenberichten is duidelijk dat het doel van de berichtgeving vooral het bewaken van het idee van de Nederlandse neutraliteit was. Maatregelen, zoals die tegen de Duitse stakingsbrekers, werden onderbouwd met uitgebreide verwijzingen naar wetgeving, met het doel de toon te neutraliseren. Tegelijkertijd probeerden de Nederlanders zich af te zetten tegen de Duitsers: een Dutchman was geen Duitser en vooral de Amerikanen moesten daarvan doordrongen worden. Bovendien mochten de Amerikanen er niet aan twifelen dat de Nederlanders het zinken van het passagiersschip de Lusitania afkeurden. Het bleek wel noodzakelijk dat de Nederlandse gezant dat expliciet tegen de Amerikaanse staatssecretaris zei. Nederland bevond zich in een economisch en politiek kwetsbare positie. De Nederlandse houding laat zich verklaren

⁴⁶ Voor het maken van deze grafiek is gebruik gemaakt van: http://zookma.science.uva.nl/ENS/kb_search/ngram-search.html

uit de combinatie van vrees voor invasie en annexatie door het buurland, die een langere traditie kende, en economische afhankelijkheid van Duitsland. De toon van de berichten verschilde niet dramatisch van die van voor de oorlog. Berichten waren wel nadrukkelijker, met als doel twijfels over loyaliteit en neutraliteit weg te nemen. De grote omslag kwam pas met het einde van de oorlog.